

سروشخن

برگزیده مثنوی ادب فارسی و تاریخ ادبیات به همراه نکاتی از دستور،
آیین نگارش، صنایع ادبی و قالب‌های شعری

تألیف:

دکتر طه صادری

پیشگفتار

ادبیات ایران، آینه اندیشه‌ها، احساسات، باورها و هنرمندی‌های روحی و معنوی ملتی است که در سرتاسر این مرز و بوم، در طول تاریخ، حوادث تلخ و شیرینی را پشت سر گذاشته است و اینک غنا و بالندگی و شکوفایی آن ما را بر آن داشته که بر آن افتخار کنیم و بر خود ببالیم. مطالعه دقیق این آثار، روح را به آفاق معنا پرواز می‌دهد و قلب را شفافیت و ذهن را جلا می‌بخشد. بر زبان‌هاست که این آثار را بشناسند و بشناسانند؛ چراکه هویت و شخصیت اجتماعی و تاریخی هر مآلی را ادبیات آن ملت رقم می‌خورد. انتخاب چند برگ از این ادبیات غنی و ارزشمند، دشوار است. ما به قول مولانا «آب دریا را اگر نتوان کشید، هم به قدر تشنگی باید چشید».

نمونه‌های منتخب در این کتاب برای دروس فارسی عمومی برگزیده شده است و کوشیده شده، از متون نظم و نثر به یزان برابر و بر اساس تاریخ درگذشت صاحبان آثار گزینش شود و اندکی از زندگانی ایشان پیرامون متن درج گردد. برخی توضیحات ضرور، از جمله در مورد اعلام، در پاورقی قید شده است. در بخش دوم کتاب، خلاصه‌ای از دستور زبان فارسی بر اساس منابع معتبر دستوری، درس‌هایی از آیین نگارش به صورت مجمل، نشانه‌گذاری و نکاتی درباره نامه‌نگاری گنجانده شده است. پایان بخش کتاب، فصاحت و بلاغت، صنایع رایج ادبی و قالب‌های شعری است.

در پایان لازم است، از پدر بزرگوارم که زحمت ویرایش اثر را به عهده گرفتند، قدردانی کنم. امید است دانشجویان عزیز، با مطالعه گنجینه‌های گرانقدر ادبی، کاستی‌های ما را جبران کنند.

و من الله التوفیق و علیه التکلان

تبریز - طه صادری

زمستان ۱۳۹۶

فهرست مطالب

۴۱	احمدجام نامقی (سراج السائرین) (ف ۵۲۶ق)	۹	(ف ۴۸۱ق)	مناجات نامه خواجه عبدالله
۴۱	سید حسن غزنوی (ف ۵۵۵ق)	۹	(ف ۲۱۹ق)	حفظه یادغیبی
۴۲	ترجمه کلیله و دمنه ۵۳۸-۵۴۰ق	۱۰	قرن سوم	محمود وراق هروی
۴۴	مهستی گنجوی (ف ۵۵۱ق)	۱۰	قرن سوم	ابوسلیک گرگانی
۴۴	چهارمقاله (ف ۵۵۰ق)	۱۰	(ف ۳۲۵ق)	شهید بلخی
۴۵	رشید وطواط (ف ۵۷۳ق)	۱۰	۳۴۶ق	شاهنامه منشور
۴۶	مقامات حمیدی ۵۵۵ق	۱۱	(ف ۳۲۹ق)	رودکی سمرقندی
۴۷	انوری ابیوردی (ف ۵۸۵ق)	۱۱	(ف ۳۶۳ق)	بلعمی
۴۸	سندبادنامه ۵۶۰ق	۱۲	(ف ۳۶۷ق)	دقیقی
۵۰	مجیر بیلقانی (ف ۵۸۶ق)	۱۳	۳۷۲ق	حدود العالم
۵۱	اسرار التوحید ۵۷۴ق	۱۴	(ف ۳۸۰-۳۶۰ق)	منطقی رازی
۵۱	جمال الدین عبدالرزاق (ف ۵۸۸ق)	۱۴	حدود ۳۷۰ق	هدایة المتعلمین فی الطب
۵۲	شهاب الدین سهروردی (ف ۵۸۵ق)	۱۵	(ف ۳۸۰-۳۶۰ق)	کسائی مروزی
۵۳	خاقانی شروانی (ف ۵۹۵ق)	۱۵	۴۲۷ق	ابن سینا (دانشنامه علایی)
۵۴	راحة الصدور و آية السرور ۵۹۹ق	۱۶	(ف ۴۰۰ق)	فردوسی توسی
۵۶	ظهیرالدین فارابی (ف ۵۹۸ق)	۱۸	حدود ۴۰۰ق	تاریخ سیستان
۵۶	قرن ششم	۱۸	(ف ۴۲۹ق)	فرخی سیستانی
۵۹	(ف ۶۰۷-۶۱۲ق)	۲۰	قرن ۴ یا اوایل ۵	تاریخ بگرامکه
۶۲	مرزبان نامه ۶۰۷-۶۲۲ق	۲۰	(ف ۴۳۱ق)	عنصری
۶۲	سار نیشابوری (ف ۶۱۸ق)	۲۱	(ف ۴۴۰ق)	ابوریحان بیرونی
۶۳	نجم الدین رازی ۶۱۸-۶۲۰ق	۲۱	(ف ۴۳۳ق)	متوجهری
۶۵	وحدان بن کزانی (ف ۶۳۵ق)	۲۳	(ف ۴۶۹ق)	ابوالفضل بیهقی
۶۶	نقطة مصدر زبده ۶۲۹ق	۲۵	(ف ۴۶۵-۴۶۴ق)	قطران تبریزی
۶۷	کمال الدین اسماعیل (ف ۶۳۵ق)	۲۶	(ف ۴۷۱-۴۸۱ق)	ناصر خسرو (سفرنامه، قصیده)
۶۷	جوامع الحکایا عوفی (ف ۶۳۰ق)	۲۹	(ف ۴۷۵ق)	قایوسنامه
۶۸	باباافضل کاشانی (ف ۶۶۶ق)	۲۹	(حدود ۴۷۵ق)	باباطاهر
۶۹	امامی هروی (ف ۶۸۶ق)	۳۰	(ف ۴۸۵ق)	سیاستنامه
۶۹	نصیرالدین طوسی (اخلاق ناصر) ۶۳۲ق	۳۱	(ف ۵۱۸ق)	مسعود سعد سلمان
۷۰	مولوی (ف ۷۷۲ق)	۳۱	(قرن پنجم)	عثمان بن علی غزنوی
۷۲	مقالات شمس ۶۳۵-۶۴۵ق	۳۲	(قرن پنجم)	زین الاخبارگردیزی
۷۳	فخرالدین عراقی (ف ۸۸۸ق)	۳۳	(ف ۵۰۵ق)	محمدغزالی (کیمیای سعادت)
۷۳	تاریخ جهانگشا ۶۵۰-۶۵۸ق	۳۵	(ف ۵۱۳-۵۱۵ق)	عمر خیام
۷۵	سعدی شیرازی (ف ۹۱۱ق)	۳۶	(ف ۵۲۰ق)	احمد غزالی
۷۸	بختیارنامه (ف ۹۵ق)	۳۷	(ف ۵۳۵ق)	سنایی غزنوی
۷۹	سلطان ولد (ف ۷۱۲ق)	۳۸	پس از ۵۲۰ق	تفسیر کشف الاسرار
۸۰	تاریخ وصاف ۶۹۹-۷۱۲ق	۳۹	(ف ۵۲۵ق)	عین القضاة همدانی
۸۰	همام تبریزی (ف ۷۱۴ق)	۴۰	(ف ۵۴۲ق)	امیرمعزی

۱۰۸	قائمی (پریشان) (ف ۱۲۷۰ق)	۸۱	رشیدالدین فضل الله (جامع التواریخ) (ف ۷۱۷ق)
۱۰۹	فروغی بسطامی (ف ۱۲۷۴ق)	۸۲	ابن یمن (ف ۷۲۲ق)
۱۰۹	میرزا فتحعلی آخوندزاده (ف ۱۲۹۵ق)	۸۳	تاریخ گزیده (ف ۷۳۰ق)
۱۱۰	محمودخان صبا (ف ۱۳۱۱ق)	۸۴	امیر خسرو دهلوی (ف ۷۲۵ق)
۱۱۰	زین العابدین مراغهای (سیاحتنامه) (ف ۱۳۲۸ق)	۸۴	عزالدین محمود کاشانی (ف ۷۳۵ق)
۱۱۱	میرزاده عشقی (ف ۱۳۴۲ق)	۸۵	اوحدی مراغهای (ف ۷۳۸ق)
۱۱۲	عارف قزوینی (ف ۱۳۵۲ق)	۸۶	علاءالدوله سمنانی (ف ۷۳۶ق)
۱۱۴	عبدالرحیم طالبوف (مسالك) (ف ۱۳۲۹ق)	۸۶	شیخ محمود شبستری (ف ۷۴۰ق)
۱۱۵	فرخی یزدی (ف ۱۳۵۸ق)	۸۷	نظام الدین شامی (ریاض الملوک) حدود ۷۷۵ق
۱۱۶	عبدالله مستوفی (ف ۱۳۶۹ق)	۸۸	خواجوی کرمانی (ف ۷۵۲ق)
۱۱۷	پروین اعتصامی (ف ۱۳۶۰ق)	۸۹	سلمان ساوجی (ف ۷۷۸ق)
۱۱۹	صادق هدایت (ف ۱۳۷۰ق)	۸۹	عبید زاکانی (ف ۷۶۸-۷۷۲ق)
۱۲۰	محمدتقی بهار (ف ۱۳۷۰ق)	۹۰	حافظ (ف ۷۹۲ق)
۱۲۰	علی اکبر دهخدا (ف ۱۳۳۴ش)	۹۱	روضه الصغایر و روحان (۸۶۶ق)
۱۲۳	نیما یوشیج (ف ۱۳۷۹ق) (ف ۱۳۳۸ش)	۹۲	کمال خجندی (ف ۷۹۲ق)
۱۲۵	سعید نفیسی (ف ۱۳۴۵ش)	۹۲	آذری توسی (ف ۸۰۰ق)
۱۲۷	فروغ فرخزاد (ف ۱۳۴۵ش)	۹۳	عبدالرحمن جامی (بهارستان) (ف ۷۹۸ق)
۱۲۸	جلال آل احمد (ف ۱۳۴۸ش)	۹۴	محمد فضولی (ف ۸۱۶ق)
۱۳۴	سهراب سپهری (ف ۱۳۵۹ش)	۹۵	خواندمیر (حبیب السیر) (ف ۸۱۲ق)
۱۳۶	علی شریعتی (ف ۱۳۵۶ش)	۹۶	وحشی بافقی (ف ۹۹۱ق)
۱۴۰	امام خمینی (ف ۱۳۶۸ش)	۹۷	ریاض الخلود (ف ۹۸۹ق)
۱۴۰	عبدالله کارنگ (ف ۱۳۵۸ش)	۹۸	محتشم کاشانی (ف ۹۹۶ق)
۱۴۲	شهریار (ف ۱۳۶۷ش)	۹۸	وقوعی تبریزی (ف ۱۰۱۸ق)
۱۴۴	محمدحسین ساعدی (ف ۱۳۶۴ش)	۹۸	مجالس المؤمنین (ف ۱۰۱۹ق)
۱۴۵	انوان ثالث (ف ۱۳۶۹ش)	۱۰۰	طالب آملی (ف ۱۰۳۶ق)
۱۴۶	بزرگ بوی (ف ۱۳۷۵ش)	۱۰۱	تاریخ عالم آرای عباسی (ف ۱۰۴۳ق)
۱۴۷	پرویز ناتا خانساری (ف ۱۳۶۹ش)	۱۰۱	کلیم کاشانی (ف ۱۰۶۱ق)
۱۵۰	محمدعلی جمالزاده (ف ۱۳۷۶ش)	۱۰۲	تاریخ عالم آرای صفوی (ف ۱۰۸۶ق)
۱۵۱	سیاوش کسرایی (ف ۱۳۷۴ش)	۱۰۲	صائب تبریزی (ف ۱۰۸۶-۱۰۸۷ق)
۱۵۲	صادق چوبک (ف ۱۳۷۷ش)	۱۰۳	درة نادره (۱۱۷۲-۱۱۷۳ق)
۱۵۴	کیومرث صابری (ف ۱۳۸۳ش)	۱۰۴	بیدل دهلوی (ف ۱۱۳۳ق)
۱۵۵	حسین رزمجو (ف ۱۳۹۴ش)	۱۰۴	تاریخ گیتی گشا در زندیه حدود ۱۲۱۰ق
۱۴۹	حسن حسینی (ف ۱۳۸۳ش)	۱۰۵	هاتف اصفهانی (ف ۱۱۹۸ق)
۱۶۲	محمدعلی اسلامی ندوشن و ۱۳۰۴ش	۱۰۶	عبدالرزاق دنبلی (تجربة الاحرار) (ف ۱۲۲۸ق)
۱۶۳	هوشنگ ابتهاج و ۱۳۰۶ش	۱۰۷	فتحعلی خان صبا کاشانی (ف ۱۲۳۸ق)
۱۶۷	دستور زبان	۱۰۷	قائم مقام فراهانی (ف ۱۲۵۱ق)
۱۹۱	صنایع ادبی	۱۰۸	وصال شیرازی (ف ۱۲۶۲ق)

خواجه عبدالله انصاری: ابواسماعیل عبدالله بن ابی منصور محمد (زاده ۳۹۶ ه‍.ق، درگذشته ۴۸۱ ه‍.ق. در هرات) معروف به «پیر هرات» و «پیر انصار»، دانشمند و عارفی صوفی مسلک بود. عمده شهرت وی به خاطر فن سخنوری، اشعار و متون نغز و بی‌مانندش، بخصوص در مدح و ثنای خداوند به زبان‌های عربی و فارسی است. از آثار او عبارتند از: ترجمه املای طبقات الصوفیه سلمی به لهجه هروی، تفسیر قرآن که اساس کار میبیدی در تألیف کشف الاسرار بود، مناجات‌نامه، نصایح، زادالعارفین، کنزالسالكین، قلندرنامه، هفت حصار، رساله دل و جان، رساله واردات و الهی‌نامه.

الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَالصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَلَى خَيْرِ خَلْقِهِ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ أَجْمَعِينَ.

ای کریمی که بخشنده عطایی! و ای حکیمی که پوشنده خطایی! و ای صمدی که از ادراک خلق جدایی! و ای احدی که در ذات و صفات بی‌همتایی! و ای خالقی که راهنمایی! و ای قادری که خدایی را سزایی! جان ما را صفای خود ده؛ و دل ما را هوای خود ده؛ و چشم ما را ضیای خود ده؛ و ما را آن به که ما را آن به؛ و مگذار به که و مه.

... به نام آن خدایی که نام او رحمت روح است و پیغام او مفتاح فتوح است و سلام او در وقت صبح، مؤمنان را صبح است و ذکر او مرهم دل مجروح است و مهر او بلا نشینان را کشتی نوح است. ای جوانمرد! در این راه مرد باش و در مردن فرد باش و با دل پردرد باش! الهی! خواندی تأخیر کردم. فرمودی تقصیر کرد. الهی! عمر خود بر باد کردم و بر تن خود بیداد کردم.

الهی! از پیش خطر و از پس راهم نیست؛ دستم گیر که من نصال تو پشت و پناهم نیست. ای بود و نابود من تو را یکسان؛ از غم مرا به شادی رسان.

(رسائل خواجه عبدالله انصاری، الهی‌نامه، به کوشش رحید بستگی دی، ص ۱۶۵-۱۶۶)

حنظله بادغیسی: شاعر قرن سوم هجری قمری و از نخستین شاعران و گویندگان زبان فارسی است که در عهد طاهریان می‌زیست. نظامی عروضی «دیوان» شعری به وی نسبت می‌دهد. از اشعار وی تنها پنج بیت شامل دو قطعه دوبیتی و یک مفرد به دست آمده است. وفات حنظله را سال ۲۱۹ ه‍.ق. نوشته‌اند.

مهرتری گر به کام شیر در است شو خطر کن ز کام شیر بجوی
یا بزرگی و عزّ و نعمت و جاه یا چو مردانت مرگ رویاروی

محمود و رَاقِ هِرَوی: شاعر پیشگام فارسی گو، هم دوره با دودمان های طاهریان و صفاریان بود.
از او تنها یک دوبیتی به جا مانده است.

نگارینا به نقد جانت ندهم گرانی در بها، ارزانت ندهم
گرفتستم به جان دامنِ وصلت دهم جان از کف و دامانت ندهم

(پیشاهنگان شعر پارسی، دبیرسیاقی، ص ۳)

ابوسلیک درگانی: از پیشگامان شعر فارسی و هم دوره با عمرو لیث صفاری بود.

خون خود را بر ریزی بر زمین به که آب روی ریزی در کنار
بت پرستی نه از مردم پرست پند گیر و کار بند و گوش دار

(پیشاهنگان شعر پارسی، دبیرسیاقی، ص ۴)

شهید بلخی: ابوالحسن شهید بن حسین جهان دانی بلخی (درگذشته ۳۲۵ ه.ق.) شاعر و متکلم و حکیم پایان سده سوم و چهارم هجری است. شهید مانند رودکی نزد شعرای بعد از خود مورد احترام بود.

دانشا! چون دریغم آیی از آنک بی بهای و بی یکن از تو بهاست^۲
بی تو از خواسته مبادم و گنج همچنین زار و با تو رواست
با ادب را ادب سپاه بس است بی ادب با دوزخ کس تنهاست

(پیشاهنگان شعر پارسی، دبیرسیاقی، ص ۱۲)

شاهنامه ابومنصور: شاهنامه ای است که در سال ۳۴۶ ه.ق. به دستور و سرمایه ابومنصور محمد بن عبدالرزاق توسی، حاکم توس و به دست ابومنصور معمری، وزیر او به رشته تحریر درآمد. این شاهنامه که به نثر نوشته شده، به تاریخ ایران پیش از اسلام پرداخته است و اصلی ترین منبع فردوسی در سرودن شاهنامه می باشد.

۲- معنای بیت: ای دانش چقدر افسوس می خورم که تو بهای مادی نداری اما همه چیز از تو روشنی و ارزش می یابند.

اول ایدون گوید در این نامه که تا جهان بود مردم گرد دانش گشته‌اند و سخن بزرگ داشته، و نیکوترین یادگاری سخن دانسته‌اند، چه اندر این جهان مردم به دانش بزرگوارتر و مایه‌دارتر، و چون مردم بدانست کز وی چیزی نمآند پایدار، بدان کوشد تا نام او بماند و نشان او گسسته نشود چو آبادانی و جای‌ها استوار کردن و دلیری و شوخی و جان سپردن، و دانایی بیرون آوردن مردمان را^۳ به ساختن کارهای نوآیین.

(شاهنامه ابومنصوری، به کوشش محمد دهقانی، ص ۲۶)

رودکی: ابوعبدالله جعفر بن محمد بن حکیم بن عبدالرحمن بن آدم مختلص به رودکی و مشهور به استاد شاعران (زاده ۲۴۴ ه.ق. در رودک، درگذشته ۳۲۹ ه.ق. در پنجکنت) نخستین شاعر مشهور فارسی‌سرای حوزه تمدن ایرانی در دوره سامانی در سده چهارم هجری و استاد شاعران این قرن در ایران است. در اشعار رودکی با باور به ناپایداری جهان، اندیشه غنیمت‌شمردن رست و نراستی طلبی روبه‌رو می‌شویم که از ویژگی‌های سبک خراسانی است.^۴

پند زمانه

زمانه پندی آزادوار داد مرا / زمانه، چون نگری، سربه سر همه پنداست
به روز نیک کسان، گفت: تا توغم نخوری / بسا کسا که به روز تو آرزومند است!
زمانه گفت مرا: خشم خویش دار نگاه / کرا زمانه به بندست، پای دربنداست
(احوال و آثار رودکی، نفیسی، ص ۴۹۴)

ابوعلی بلعمی: ابوعلی محمد بن محمد بن عبدالله البلمعی، وزیر سرسنان، بدالاک بن نوح و منصور بن نوح سامانی، در سده چهارم هجری بود. پدر او، ابوالفضل نیز پیش از او وزیر دیگر فرمانروایان سامانی بود. درگذشت ابوعلی را در سال ۳۶۳ قمری نوشته‌اند. او به فرمان منصور بن نوح به ترجمه کتاب بزرگ تاریخ طبری پرداخت. وی برای این کار از چند تن از دانشمندان ماوراءالنهر یاری گرفت. این کتاب امروزه به نام تاریخ بلعمی مشهور است.

۳- دانایی بیرون آوردن مردمان را: پدید آوردن دانش برای مردم.

۴- دوره سبک خراسانی: از نخستین گوینده فارسی زبان بعد از اسلام آغاز می‌شود و تا نیمه قرن پنجم به طول می‌انجامد و شامل دو دوره سامانی و غزنوی است. از ویژگی‌های این دوره، تازگی و ابداع مطلب، سادگی و روشنی معنا و مضمون، طلب شادی و نشاط متعکس از محیط اجتماعی آن دوره، توصیف، مدح سلاطین و حاکمان، عشق زمینی، جنبه تعلیمی، حکمی و پند دهی، و داستان‌سرایی را می‌توان نام برد. (سبک شعر فارسی، پوران شجیعی، ص ۲۴-۱۳۱)

رزم‌های دینی ایرانیان

زردشت به وقت پادشاهی گشتاسپ بیرون آمد و دعوی پیغمبری کرد از خدای تعالی؛ و شریعت مغان او نهاد. و ملّک گشتاسپ او را بپذیرفت. و از پادشاهی او سی سال گذشته بود که زردشت به نزدیک وی آمد؛ آن‌گه ده سال دیگر پادشاهی کرد. و این زردشت چون به نزد او تمکین یافت و دانست که در دل او قرار گرفت و بدو بگروید، دعوی کرد که از آسمان بدو وحی همی‌آید. گشتاسپ دبیران را بنشانند تا آنچه زردشت می‌گفت که از آسمان به من وحی آمده است، می‌نیشند به آب زر؛ و پوست‌های گاو را پیراست و از آن قِرتاس کرد و مُصحف‌ها ساخت. و این سخنان زردشت که می‌گفت از آسمان بر من وحی آید، در آن مصحف‌ها بنرممنا ثبت کردند؛ و دوازده هزار گاو را پوست بپاخته بود و پیراسته؛ و آن همه پوست‌ها نبشته از سه بنای او به آب زر. و آن همه بپاموخت، و خلق را بر آموختن آن تحریض کرد. و از آن زمان این روز بعضی به دست مغان اندر مانده است، و بخوانند و بدانند. آن‌گاه گشتاسپ این کتاب را اندر گنج‌خانه خویش بنهاد، خانه‌ای از سنگ و موکلان را بر آن گماشت. و مردمان عامّه را نسخ آن بداد آلا خواص را؛ و امروز به دست همه مغان اندر نیست و آن کسانی که دارند همه تمام ندارند.

(تاریخ بلعی، تصحیح محمّدتقی بهار، ص ۶۵۶-۶۵۷)

دقیقی: ابومنصور محمّد بن احمد توسی (زاده ۱۰۰ هـ)، در گذشته در حدود ۳۶۷-۳۶۹ هـ.ق. شاعری بزرگ و از نخستین کسانی بود که پیش از فردوسی تلاش کرد داستان‌های ملی ایران را به شعر درآورد و از پیشگامان حماسه‌سرایی است. بخشی از شاهنامه (گشتاسپ‌نامه) سروده اوست که فردوسی آن‌ها را در اثر خود گنجانده است.

کشورگشایی و کشورداری

یکی پرنیانی یکی زعفرانی	ز دو چیز گیرند مر مملکت را
دگر آهن آب داده‌ی یمانی	یکی زر نام ملّک بر نبشته
یکی جنبشی بایدهش آسمانی	که را بویه و صلت ملّک خیزد
دلی همش کینه همش مهربانی	زبانی سخنگوی و دستی گشاده
عقاب پرنده، نه شیر ژبانی	که ملّکت شکاریست کو را نگیرد
یکی تیغ هندی دگر زرّ کانی	دو چیز است کورا به بند اندر آرد

به شمشیر باید گرفتن مر او را به دینار بستنش پای ار توانی
خِرد باید آنجا و جود و شجاعت فلک مملکت کی دهد رایگانی؟

(دیوان دقیقی، تصحیح شریعت، ص ۱۰۷) (پیشاهنگان شعر پارسی، دبیرسیاقی، ص ۱۱۵)

حدودالعالم من المشرق الى المغرب: از کتاب‌های منشور فارسی سده چهارم (سال ۳۷۲ ه‍.ق.) است. حدودالعالم با یافته‌های امروزی، نخستین کتاب جغرافیا به زبان فارسی است. این کتاب در مورد شکل و موقعیت کره زمین، جغرافیای عمومی، به ویژه جغرافیای سرزمین‌های اسلامی است. نام مؤلف کتاب معلوم نیست اما برخی آن را به ابویوسف پیشاوری نسبت داده‌اند. اطلاعات این کتاب دقیق و نثر آن ساده و روان است.

سخن نادر ناحیت آذربادگان و ناحیت آرمینیه و آزان و شهرهای ایشان

سه ناحیت است به یکدیگر پیوسته و سوادهای ایشان به یکدیگر اندر شده و مشرق این ناحیت حدود گیلان است، و جنوب ری حدود عراق است و جزیره، و مغرب وی حدود روم است و سریر، و شمال وی حدود سریر است و خزران و این جای هاست بسیار نعمت‌ترین ناحیت هاست اندر اسلام، و ناحیتی است آباد و با نعمت بسیار و آب‌های روان و میوه‌های نیکو، و جایگاه بازرگانان و غازیان و غریبان بسیار از هر جایی، و از وی رنگ قرمز خیزد و شلوار و جامه‌های صوف و رودینه^۵ و پنبه و ماهی و انگبین و موم خیزد و آنجا برده^۶ رومی و ارمنی و بجناک^۷ و خزری و صقلابی افتد.

(حدودالعالم، تصحیح منوچهر ستوده، ص ۱۵۷-۱۵۸)

۵- عراق: ناحیه‌ای در ایران میان سه شهر قم، همدان و اصفهان.

جزیره: بین التهرین در عراق کنونی.

سریر: حدود شمال شرقی ترکیه.

خزران: حدود شمال شرقی جمهوری آذربایجان کنونی.

روم: غرب ترکیه کنونی و اروپای شرقی.

ارمن: ارمنستان کنونی.

بجناک: حدود گرجستان.

صقلاب: حدود اکراین و اسلاو.

۶- دهخدا احتمال داده نوعی ساز باشد. مینورسکی آن را گیاهی به نام «روناس» معنادرده است.

۷- مینورسکی آن را به فتح «با» خوانده است به معنای غلام؛ اگر به ضم «با» خوانده شود به معنای ردا است.

منطقی رازی: ابومحمد منصور بن علی، شاعر سده چهارم هجری و از شاعران پیشگام در عراق عجم است. او هم‌دوره با صاحب بن عبّاد، وزیر ایرانی بود و در حدود سال‌های ۳۶۷-۳۸۰ ه‍.ق. درگذشته‌است.

که بر مراد دل خویش می نهادم گام
سرای زرّین دیوار بود و سیمین بام
به من زمانه و یاران من سپرده زمام
کشیده گشت کنون و گسسته گشت لگام
دل به شادی خو کرده کی گرد آرام
به روزگاری سروی کند بلند قیام
نه بگسلاند از شاخ و ندهدش دشنام
مرا کمی‌است به پیری همی در این هنگام
اگر نه زین دو یکی هست برحکیم حرام
(پشاهنگان شعر پارسی، دبیرسیاقی، ص ۲۰۴-۲۰۵)

شد آن مودّت و آن دوستی و آن ایام
مرا ز جود سلاطین و مهتران زمین
من و جهان دو همال و قرین ساخته‌خوی
لگام بود مرا بر سر زمانه یکی
کنون که نهمتم فزون تر است و نعمت کم
به باغبان نغمه‌ای از یکی ضعیفک شاخ
نه برگ‌کشش ز بانی و نه بازگیرد آب
به روزگار فزون تر شود درخت همی
که را هنر بفزاید چو بر یک‌دال؟

هدایة المتعلّمين فی الطبّ: نوشته ابوبکر ربیع بن احمد اخوینی بخاری و از نخستین کتاب‌های پزشکی به زبان فارسی است که در اواخر قرن چهارم هجری (حدود ۳۷۰ ه‍.ق.) در عصر شکوفایی علم و تمدن اسلامی، نوشته شد. است اخوینی بخاری آن را به درخواست پسرش نوشته است و دارای سه بخش و دویست باب است.

گفته‌اند که ایزد سبحانه و تعالی این سه گونه اجسام^۸ را از چهار عناصر آفریدست آغنی از آتش و هوا و آب و خاک، و معنی آتش بدین جایگاه این گرمی خواجه است که از آفتاب می‌تابد، و مثال این برین صفت داند که گوید گیاه نبوّد آلا از خاک و آب و هوا و آفتاب. و اگر از این چهار یکی کم بود گیاه نروید و تخم تباه شود. و این ظاهر است بر آن کس که بازجوید و باز غذای حیوان گیاه‌خوار، گیاه بود و غذای حیوان گوشت‌خوار، گوشت حیوان بود و کون نبات از این چهار عناصر بود.

(هدایة المتعلّمين فی الطبّ، ابوبکر ربیع بن احمد الاخوانی البخاری، تصحیح متینی، ص ۱۴)

کسایی مروزی: مجدالدین ابوالحسن کسایی مروزی (زاده ۳۴۱ ه‍.ق. در مرو، در گذشته بعد از ۳۹۰ ه‍.ق.) اهل مرو اما مقیم نَخشب (نَسَف، نزدیک به بخارا) بوده و ذکرش در میان شاعران نسف آمده است. دوره شاعری او با اتمام ضعف دولت سامانی و سلطنت چهار تن از آخرین پادشاهان آن خاندان همزمان بود. کسایی از ستایشگران خاندان سامانی بود که بعدها پس از انقراض سامانیان، روزگار حال و هوای دیگری یافته، و او هم در مسیر فکری دیگری افتاد و از کار گذشته خود اظهار پشیمانی کرد و به اشعار مذهبی و «زهد و وعظ» روی آورد.

مِدحت کن و بستای کسی را که پیمبر
آن کیست بدین حال؟ که بوده است و که باشد؟
این دینِ خدا را به مثل دایره‌ای دان
علم همه علم به علی داد پیمبر
بستود و ثنا کرد و بدو داد همه کار
جز شیرِ خداوندِ جهان، حیدرِ کرّار
پیغمبر ما مرکز و حیدر خطِ پرگار
چون ابر بهاری که دهد سیل به گلزار
(دیوان کسایی، تصحیح مهدی درخشان، ص ۴۴-۴۵)

ابوعلی سینا: ابوعلی حسین بن عبدالله بن حسن بن علی بن سینا، مشهور به ابن سینا و پور سینا (زاده ۳۷۰ ه‍.ق. در بخارا، درگذشته ۴۱۷ ه‍.ق. در همدان) پزشک، ریاضی‌دان، منجم و فیلسوف ایرانی است که به دلیل آثارش در زمینه فلسفه، ارسطویی و پزشکی شهرت فراوان دارد. چندی از آثار به جامانده از وی عبارت است از: کتاب شیفا در علم فلسفه، قانون در پزشکی، دانشنامه علایی در طبیعیات، الهیات و منطق و مسائل متعدد.

هر علمی را چیزی هست که اندر آن علم از حال وی گاهی جهند و آن دو گونه است: یکی آن است که هستی وی به فعل ماست و یکی آن است که هستی وی نه به فعل ماست. مثال نخستین کردارهای ما و مثال دوم زمین و آسمان و حیوان و نبات است. این علم‌های حکمت دو گونه بوند:

گونه‌ای آن بود که از حال گنشی ما آگاهی دهد و این را علم عملی خوانند زیرا که فایده وی آن است که بدانیم که ما را چه باید کردن تا کار این جهانی ما ساخته باشد و کار آن جهانی امیدوار بود.

و دیگر آن بود که از حال هستی چیزها ما را آگاهی دهد تا جان ما صورت خویش بیابد و نیکبخت آن جهانی بود چنان که به جای خویش پیدا کرده آید و این را علم نظری خوانند.

(دانشنامه علایی، الهیات، تصحیح مهدی محقق، ص ۱-۲)